

SINT MICHIELSGESTEL

"...et pius est patriae facta referre labor "
Ovidius, Trist.II, 1,322.

Het blijft altijd een interessante bezigheid vol verras-
singen, achter de huidige toestand van een dorp, zijn stra-
tenplan, bebouwing, begrenzing e.d.het verleden van dat dorp
eens te gaan onderzoeken, aangezien juist dit verleden gro-
tendeels het heden heeft bepaald. Wat tot voor kort in St.
Michielsgestel als dorp het meeste opviel, was het feit, dat
het geen eigenlijke woonkern bezat. De oude kerk, reeds in
1186 als parochiekerk te "Gestele" genoemd en afhankelijk van
de collegiale kerk van St,Jan te Luik, lag wel in een centrum,
d.w.z.centraal ten opzichte van de oude wijken Gemonde, Ruimel,
Theede en Oud-Herlaer; deze waren ofwel te klein of lagen te
ongunstig en moesten wijken voor de beter bewoonbare zandgron-
den van Gestel (geest=zandgrond;-lo=bos). Bij de oude kerk
werd het raadhuis gebouwd en werd de dorpslinde geplant,maar
het dorp zelf was er slechts los mee verbonden; nog in het
midden van de vorige eeuw woonden volgens v.d.Aa opvallend wei-
nig mensen rond de kerk. Het dichtst bevolkt was in de voor -
gaande eeuwen de Stokhoek; hier werd in 1756, toen de oude kerk
in handen was van de Hervorming (1643-1800), de schuurkerk ge-
bouwd, hier lagen de meeste café's (ook Overberg was vroeger
café) en hier werd de kernis gevierd. Ook een eigenlijk markt-
plein ontbrak in het dorp. De gemeente was een bonte verzame -
ling van verspreid liggende buurtschappen. Eerst de verlegging
van de Dommel(ca 1930), de bouw van de nieuwe kerk (architect
H.W.Valk; geconsacreerd 1931) en van grote wooncomplexen tegen-
over en achter deze kerk hebben aan Gestel een behoorlijk woon-
centrum gegeven. De jongste woningbouw op de Bereheide zorgt
ervoor, dat ook het gedeelte op de lang verwaarloosde westelijke
oever van de Dommel bij de dorpskom gaat behoren; er bestaan
zelfs plannen voor een nieuwe parochiekerk aldaar. Indien in de
komende jaren het gemeentelijk sportpark met zwembad bij de oprij-
laan van Zegewerp zal zijn aangelegd, kan men de dorpskom enig-

zins als "af" beschouwen.

Wanneer men op de gemeentekaart van Kuyper (ca 1850) het oude stratenplan van Gestel overziet, staat men versteld over de wirwar van kronkelende straten, wegen en paden. De eerste verharde straatweg werd in 1774 door het dorp aangelegd; ieder weet, welke hindernissen het doorgaand verkeer op deze weg te nemen heeft. De uitvalsweg naar Boxtel en een gedeelte van de weg naar Schijndel zijn aan het moderne verkeer aangepast en zonder de bestedingsbeperking zou misschien de doorbraak naar Vught ook gereed zijn geweest. Op dit gebied is er echter in het dorp nog heel veel te doen.

De begrenzing van het dorp is ook vreemd en heeft reeds vele jaren lang aanleiding gegeven tot vruchteloze besprekingen over grenswijziging met Den Dungen en Boxtel. Alleen de Westgrens loopt langs een natuurlijke barrière, Dommel en Essche stroom(=Dieze); zowel gemeente als parochie hebben hier hun oeroude grens.

De verklaring voor de ietwat vreemde aanleg van het dorp is zeker gedeeltelijk te zoeken bij de Dommel, die zich vroeger met allerlei kronkels door het dorp slingerde en de gemeente bovendien in twee of drie slecht met elkaar verbonden delen splitste. Toch schijnt deze zelfde Dommel met zijn lage vruchtbare rivierkleigronden en hoge oeverwallen vooral in het verleden een grote aantrekkingskracht gehad te hebben. Hierbij valt niet allereerst te denken aan de instituten, die in de vorige eeuw naar Gestel zijn gekomen, zoals de Ruwenberg(1852), Instituut voor Doofstommen (1840 vanuit Gemert naar Herlaer; vanaf 1910 eigen nieuw gebouw), Nieuw-Herlaer (1793-1839 Groot-Seminarie; 1840-1910 Instituut voor Doofstommen; daarna Paters v.d. Afrikaanse Missiën, Zusters van de Goddelijke Heiland, e.a.), Beekvliet (1815 vanuit Berlicum). De nabijheid van de Bisschopsstad en de mogelijkheid, een oud herenhuis of kasteeltje met voldoende grond te kunnen overnemen, zullen deze keuze meestal wel hebben bepaald.

Meer opvallend is, dat in vroegere eeuwen zoveel adellijke huizen in eenzelfde gemeente werden gebouwd. Behalve Beekvliet, dat vrij jong is en eerst rond 1806 als kasteeltje door M.W.Kippinx werd gebouwd, het Slotje de Muggenheuvel

(1644-ca 1800) en het landgoed De Pettelaer (1462; hier lag een schans, in 1672 geslecht) zijn alle oude huizen op de hoge oever van de Dommel gebouwd, **Hiertoe** behoren:

Kasteel Oud-Herlaer, het oudste kasteel van het dorp; zeker reeds in de 13de eeuw, waarschijnlijk ouder. In 1066 wordt een Dirk van Herlaer genoemd; de titel "Heer van Herlaer" komt in 1258 voor. De beurtelings gekanteelde dwarsbalk in het huidige wapen van de gemeente is het oude wapen van Herlaer. Het kasteel is in 1736 afgebroken. De ROE hoopt dit jaar hier de bodem te onderzoeken, omdat het een van de oudste kastelen in Nederland is.

Kasteel Haanwijk, waarschijnlijk jachthuis van Oud-Herlaer en evenals dit op de oostelijke oever van de Dommel gelegen; in 1559 genoemd; ca 1800 afgebroken. De "dikke boom" (Canadese populier; omtrek ca 6.50 m.) is rond 1790 geplant.

Kasteel Nieuw-Herlaer, op de westelijke Dommeloever, in 1381 genoemd, in 1791 afgebroken, behalve de toren.

Kasteel de Kleine Ruwenberg, in 1532 gebouwd. Hier richtte H. Berail in 1827 zijn bekende zijderupsetablissement op. Het kasteel brandde in 1842 af.

Kasteel Zegewerp, in 1473 genoemd; het landgoed reeds in 1306 vermeld, waarschijnlijk veel ouder (een curtis?). Het kasteel werd rond 1800 grotendeels verbouwd. Rond 1850 werd het landgoed door aankoop van bossen uitgebreid. Op dit landgoed bevinden zich twee hoge zandheuvelds, een ten noorden en een andere, de Hoeberg, ten zuiden van het kasteel, maar beide vrij dicht langs de Dommel.

De Wielse Hoeven, in 1464 vermeld, waarschijnlijk veel ouder (een curtis?); 1464-1623 visrecht op de Dommel. Hier werd de pacht aan Echternach door de vele pachtboeren uit de omgeving betaald; aan de cijnsmaaltijd waren zeer eigenaardige gebruiken verbonden (Hermans, Mengelwerk II).

De Brouwneer, adellijk huis op de westelijke Dommeloever, in 1475 genoemd, ca 1850 afgebroken.

Ook enige oude veldnamen geven een indruk van de toestand van Gestel in de kastelentijd. Zo worden genoemd o.a. een huis ten Hovel (1359; ligging onbekend), een huis in Moerscot (1342), een heikamp te Rumel op die Lokart (1394), Heselaer (1375), Heesecker (1465), een huis op de Clockberch (1549; ligging onbekend), Pellenecker (Paelecker 1369) bij de Heystraat

(1561), die Heyde (1558;=Theereheide), d'Waut (1567), de Hoochstraet (1375) en akkerland op de Beeckkant (1691). In 1381 gaf de Heer van Herlaer aan "onsen luden van Nijeherlair, van Thede ende van Gestel tot Maesbrugxken" verlof om op de onontgonnen gemeentegrond gelegen tussen het Maasbrugske (cf. Maaskantje in de noordoostelijke hoek van Gestel) en de grens van Boxtel en vandaar tot aan de Dommel aan deze zijde van Thede, heiplaggen te maaien en turf te steken in de Hoolvennen; het ven bij Zegewerp werd echter hierbij uitgezonderd. Nog in 1747 en 1843 werd turf gestoken op de Theereheide, terwijl hetzelfde in 1597 ook werd toegestaan bij de Mijldoorn, richting Schijndel, waar thans nog een klein stukje heide aan de vroegere toestand herinnert. Oude herinneringen zitten ook vast aan de Galgenberg, gelegen vlak over de grens Gestel - Boxtel, enige meters rechts van de Heistraat. Over het volksgebruik van het draaksteken, dat ook in Gestel vroeger werd gevierd, is verder niets te vinden; misschien hangt het samen met de yerering van de heilige Michaël.

Het aantal inwoners van Gestel bedroeg in de jaren 1438 en 1526 resp. 1127 en 1450, terwijl het van 1791 tot 1943 steeg van 1923 tot 7176.

Hoe groot de invloed van de vele kastelen ook geweest moge zijn op de verdeling van het grondbezit en hoezeer zij misschien ook de versnippering van het dorp in de hand heeft gewerkt, voor de eigenlijke oorsprong en ontwikkeling van het dorp moeten we elders gaan zoeken. Volgens de gemeentelijke administratie was het dorp in 1655 ingedeeld in drie heerdgangen (heert=herder, cf. Hirt; -gang= het recht om ergens te gaan), die ieder hun eigen "ligger" hadden, waarop de oppervlakte van landerijen, de tienden e.d. werden genoteerd. Ze werden genoemd: Theetsen ligger (de gehele westelijke Dommeloever samen met de Plaats=de omgeving van de oude kerk), Gemontsen ligger (het zuidelijk deel van de oostelijke oever) en Ruymelsen ligger (het noordelijk deel van de oostelijke oever). We zullen straks zien, hoe deze indeling teruggaat tot de tijd van St. Willibrord. Alvorens deze belangrijke periode te behandelen, die zo lange tijd zijn stempel op het dorp heeft gedrukt, lijkt het gewenst de voorgeschiedenis van Gestel de revue te laten passeren. Uit dit overzicht zal blijken, dat de driedeling waarschijnlijk zelfs

teruggaat tot de Romeinse tijd en dat een van deze delen zijn oorsprong had in voor-Romeinse tijden.

Germaanse urnenvelden werden bijna altijd aangelegd langs open water, een reeks vennen of een riviertje. Een spoor van zulk een urnenveld werd gevonden op de hooggelegen Dommelakker langs het Heilig Weike(!) bij de Wielse Hoeven. Hier werden in 1835-1841 acht urnen opgegraven. Misschien wordt dit terrein nog wel eens systematisch onderzocht, indien in een vooronderzoek de juiste ligging en de aanwezigheid van scherpen zouden vastgesteld kunnen worden. In deze zuidelijke hoek van Gestel-Gemonde is de oudste woonkern van het dorp te zoeken. Het is niet uitgesloten, dat de Romeinen hier in de nabijheid van de Dommel een wachtpost hebben gebouwd. De opgravingen, die de Heemkundeclub van Beekvliet in het voorjaar van 1950 op de Hogert begon en die werden uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), hebben aangetoond, dat op een natuurlijke, door zandwegen omgeven, stuifzandheuvel (ca 80x50 m.) ten zuiden van de Dommelakker en juist op de grens van de gemeenten St. Michielsgestel en Boxtel twee of drie houten kerkjes waren gebouwd, waarvan het oudste rond 700 te dateren is en waarschijnlijk is opgericht door Frankische missionarissen van de H. Lambertus (ca 635-705), aan wie de latere parochiekerk ter plaatse werd toegewijd. Ook verscheidene christelijke graven uit deze eerste eeuwen werden er gevonden. Op dezelfde plaats als de houten kerkjes werd rond 1200 een Romaanse kerk van tufsteen (van Romeinse afbraak?) en in de 15de eeuw een Gothische kerk van baksteen gebouwd. De fundamenten van de eerste stenen kerk rustten voor een deel op een grote voorraad Romeins afvalpuin, verweerde tufsteen, dakpannen, en talrijke aardewerkscherpen (coll. Beekvliet en ROB). De vraag, waar dit puin vandaan is gekomen, is nog niet opgelost. De ROB heeft gedacht aan de mogelijkheid, dat het nabijgelegen goed Het Hof, thans weiland, een oude Romeinse versterking zou kunnen zijn, maar het onderzoek aldaar in 1950 bracht slechts één Romeinse scherf aan het licht; ook op de Wielse Hoeve werd een steekproef genomen, maar zonder enig resultaat. Mogelijk komt de Genenberg nog eens voor onderzoek in aanmerking. Ook op Zegewerp, aan de tegenoverliggende oever, liggen, zoals

reeds werd opgemerkt, twee opvallende zandheuvels (vluchtheuvels? uitkijkheuvels?), die nog nooit onderzocht zijn. Toch is hier in de omgeving wel enig archaeologisch materiaal opgegraven. In het Gemontse Heult, ten zuiden van Zegewerp langs de Dommel, heeft men bij het afgraven van een heuvel in 1860 een oude handmolen gevonden, bestaande uit twee grote granietstenen en waarschijnlijk vóór-Romeins. In hetzelfde Heult werden in 1866 enige heuvels afgegraven, waarin fragmenten van Romeins aardewerk, een wrijfschaal e.a. werden ontdekt. Vooral ca 1850 is een groot deel van de Brabantse heidevelden door bebossing totaal van aanzien veranderd. Ook op Zegewerp en Venrode is dit het geval geweest, zoals uit oude kaarten blijkt. Het is mogelijk, dat op een van de vele hoogten in dit thans onoverzichtelijk bosgebied langs de Dommel het gebouwte heeft gestaan, waarvan het materiaal voor de eerste stenen kerk op de Hogert is gebruikt. Op Zegewerp is ook een munt van Nerva gevonden (96-98). Op de oude hoge oostelijke Dommel-oever achter de garage van Zelst werden in 1943 twee bronzen munten uit de grond gehaald, een van Agrippa (coll. Beekvliet) en een waarschijnlijk van Antonius Pius. Ook elders in het dorp zijn er gevonden, in 1839 een zilveren nummus serratus van de gens Sabina, in 1840 een bronzen munt van Domitianus. Uit de Dommel "achter" villa Dommeloord (=de huidige pastorie) werd in 1878 een Romeinse bronzen pan met steel opgebaggèrd; bij deze mededeling van Holwerda moet men bedenken, dat een oude Dommelarm toen nog in een boog ten oosten van het dorpscentrum liep en ongeveer langs het postkantoor in de toentertijd vlak langs de dorpsstraat stromende Dommel uitmondde (cf. kaartje in Brab.Heem III, 55 en Kuyper, Gemeenteatlas). Dat Gemonde-Zegewerp met zijn diverse bodenvondsten en oude patroonheilige reeds vóór St. Willibrord enige bewoning heeft gehad, moge uit het voorgaande duidelijk zijn geworden; de schenking van goederen aldaar aan St. Willibrord bevestigt het.

Ook in het noordelijk deel van de oostelijke Dommel-oever hebben de Romeinen sporen nagelaten. Op de Kapelberg te Ruimel werden ca 1680 twee geloftestenen gevonden, waarvan de eerste, thans zoekgeraakt, het opschrift droeg: C(aius) Ianuarin(i)us Sextus, interpres, vivos sibi fecit, en de andere, die te Leiden is: (M)agusano Herculi sacru(m). Flaus Vihirmatis fil(ius),

(s)umus magistra(tu)s Batavor(um), V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). De omstandigheden van de vondst wettigen het vermoeden, dat de stenen reeds veel vroeger zijn gevonden en eerst rond 1860 bekend gemaakt zijn. Of ze oorspronkelijk op de Kapelberg stonden en in de in 1672 verwoeste kapel ingemetseld waren of in de Dommel zijn gevonden (de stenen vertonen sporen van botsing en schuring door weer en water) of elders in de omgeving zijn weggehaald, is niet meer te achterhalen uit de bronnen. De Kapelberg zelf is door afgravingen van zand en inkuiling van aardappelen geheel verdwenen. Bij opgravingen in 1797 en 1838 werden wel fundamenten van de oude kapel, tufsteen(!), ijzererts, gebakken stenen en vele doodsbeenderen gevonden, maar geen oude scherven; tufsteen vormde vóór 1200 hét materiaal bij steenbouw en werd na die tijd vervangen door baksteen. Uit enkele proefsleuven, in 1950 door de ROB ter plaatse verricht, bleek, dat hier wel degelijk ook Romeinse scherven liggen (er werden er vijf uit de 2de eeuw verzameld) en dat de Kapelberg hoogstwaarschijnlijk een natuurlijke heuvel was. Volgens J. Bogaers (ROB, 1950) was hierdoor "in ieder geval aangetoond, dat op de Kapelberg bewoning is geweest in de Romeinse tijd". Uit de periode tussen de Romeinse tijd en de 11de eeuw werden echter geen scherven gevonden. Dit is nog geen doorslaand bewijs, dat er intussen geen bewoning is geweest. Vooreerst is de gehele berg door afgravingen en opgravingen verdwenen en verder zijn er in 1950 slechts proefsleuven getrokken. Dat deze vrij noordelijk gelegen heuvel in de Noormannentijd (800-1000) niet bewoond was, zou te verklaren zijn. Of er rond 700 bewoning geweest is, zal blijken, indien de plannen van Dr. Glazema (ROB) voor een nauwkeurig onderzoek naar paalsporen alhier dit jaar zouden doorgaan.

Tussen de periode van de Romeinse bewoning te Ruimel en Gemonde-Zegewerp en de veel latere heerdgangen Ruimel, Gemonde en Theede ligt een tijd, die kort geleden nog zeer duister was, maar waarvan door een studie van N.P. Sprenger de Rover te 's-Hertogenbosch thans veel meer met grotere zekerheid bekend is, n.l. de tijd van de H. Willibrord. Bodenvondsten uit die eeuwen zijn schaars. We wezen reeds op de houten kerkjes op de Hogert. Verder zijn alleen op de Beekgraaf (secundair?)

in 1951 naast een fragment van een Romeins voorraadvat met ingedrukte gegolfde versiering (2de eeuw?) een scherfje van een Baforfpot (8ste eeuw), twee scherven van een Karolingische reliefbandamfoor (9de eeuw) en een van Pingsdorfer aardewerk (10de tot 12de eeuw) gevonden; van dit laatste aardewerk werden ook vier scherven op de Hogert opgegraven (alle scherven: coll. Beekvliet). Zowel bodemvondsten als schriftelijke bronnen maken het dus waarschijnlijk, dat Gestel de laatste 2000 jaar doorlopend bewoond is geweest.

In 698-699 schonk een zekere Hadericus zijn goederen "in villa Rumelacha et in Datmunda et in Tadia" aan de H. Willibrord. Deze goederen had hij door erfenis van zijn vader gekregen; ze waren dus al ouder. Boven is reeds aangegeven, dat de H. Lambertus hoogstwaarschijnlijk al vóór St. Willibrord deze streek door missionarissen had laten bezoeken; Hadericus mogen we misschien wel als een van hun bekeerlingen beschouwen. In het door de H. Willibrord gebruikte calendarium of zakboekje staat bovendien op 29 mei een kerkwijding opgetekend van een kerk van St. Paulus te Rumleos. Dit is ongeveer alles, wat de eigentijdse bronnen ons vertellen. De genoemde Hadericus wordt in 714 nog eens vermeld in een oorkonde, die te Bakel werd opgesteld; Hadericus was dus wel een aanzienlijk man. Tot 1951 heeft met het identificeren van de drie namen Rumelacha-Datmunda-Tadia zelfs in wetenschappelijke werken niemand goed raad geweten. Wel werd in Rumelacha-Rumleos vaak Ruimel gelezen, maar de andere namen bleven duister en omstrede. De opgravingen op de Hogert en de bestudering van de schriftelijke bronnen hebben het vraagstuk nu al veel dichter bij een oplossing gebracht.

Rumelacha-Rumleos komt in een stuk uit de 12de-13de eeuw voor als "foreste (woud) in Rumelo" en wordt daar genoemd naast een ander goed, "quartam partem silve in Fught-houte"; de loofbossen, die thans nog bij Maurick te Vught en Haanwijk te Gestel liggen, hebben dus al een achtenswaardig verleden achter zich. Er schuilt een moeilijkheid in de naam Rumelacha. Waarschijnlijk heeft een vroege copist de oorspronkelijke naam Rumelaus naar analogie met de vele -ach-namen in de omgeving van Echternach veranderd; ook bij vele andere namen is verduitsing van namen vastgesteld. Later is toen de uitgang -laus

(=glooiende beemd of waterloop) over -leos en -loos verwisseld met de uitgang -lo, die ook veel voorkomt en betekent: bos of open plek in een bos. Dat de naam Rumelaus, Rumleos, Rumelo uitloopt op Ruimel zien we ook bij twee andere goederen van St. Willibrord, Baclaos (=Bakel) en Leuetlaus (=Luisel bij Boxel).

Volgens het calendarium van St. Willibrord had op 29 mei (zonder jaar; het was slechts een vluchtige notitie!) de "dedicatio basilicae sancti pauli in Rumleos" plaats. Kort daarboven, op 26 mei (eveneens zonder jaar), staat genoteerd "dedicatio basilicae sancte mariae in vaedritlaeum". In dit Vaedritlaeus, later Waderlo, Waderle, Waalre, ontving de H. Willibrord de eerste bezittingen op 1 oktober 704. Het is hoogstwaarschijnlijk, dat St. Willibrord zelf, die immers in de jaren 705-727 alleen de bisschoppelijke waardigheid in Brabant uitoefende, in die tijd op een van zijn reizen eerst de kerk van Waalre heeft ingewijd en daarna per schip (twee dagen reizen) stroomopwaarts de Dommel is afgevaren naar Ruimel en ook daar de kerk zelf heeft geconsacreerd; zekerheid hieromtrent is vanzelfsprekend niet meer te krijgen.

Deze basilica S. Pauli in Rumleos wordt gezocht op de vroegere Kapelberg, de natuurlijke heuvel, die reeds in de Romeinse tijd bewoond was. Nu is bevreemdend, dat eerst in 1339 aldaar een Capella S. Joh. (!) in Rumel wordt vermeld en in 1449 een "kercke van Sinte Jans Evangeliste off van Sanctus Willibrordus, in onse gehuchte van Rumel"; ook in 1531 en 1654 wordt deze kapel vermeld, daarna niet meer. De bovengenoemde opgravingen op Ruimel hebben aangetoond, dat inderdaad op de Kapelberg een rechthoekig kerkje (met tufsteen!) en een kerkhof hebben gelegen; deze zijn tussen 1654 en 1680, waarschijnlijk in 1672, toen Franse troepen Gestel hebben geplunderd, vernield. De naamswisseling van het kerkje, van St. Paulus (calendarium S. Willibrordi) in St. Jan (1389), bevat een aanwijzing, dat het eerste kerkje is vernield en de buurt tijdelijk is verlaten; ook de afwezigheid van bodemvondsten uit de periode Romeinse tijd-11de eeuw wijst hierop. We kunnen slechts vermoeden, dat invallen van Noormannen (800-1000) hiervan de oorzaak zijn. Kort hierna moet op dezelfde plaats een nieuwe kerk zijn gebouwd (gewijde grond bleef vroeger gewijde grond!)

en deze kreeg aanvankelijk tot patroon St. Jan, die ook patroon was van de kerk te Luik, waartoe het dorp behoorde; later (1449) werd de oude traditie van St. Willibrord voortgezet en werd hij zelf, in plaats van St. Paulus, de tweede patroon. Of deze hypothese historische waarde heeft, zal blijken, indien de plannen van Dr. Glazema (ROB), om de laatste resten van de afgegraven Kapelberg te onderzoeken op paalsporen van houten kerkjes, doorgang zouden kunnen vinden. Het is de enige mogelijkheid, iets meer zekerheid te krijgen over de geschiedenis van het veel omstreden Ruimel.

De naam Datmunda (698-699) biedt ook al moeilijkheden. Of een afschrijver zich vergist heeft en i.p.v. Gaimunda super fluvio Dutmala, Datmunda heeft geschreven of dat de oude schrijfwijze van de letters tot deze vergissing heeft geleid, is niet uit te maken. Tot voor kort heeft men er een plaats in de Eifel, Gemünd, in gelezen. Het is echter waarschijnlijker, Rumelacha en Gaimunda in elkaars nabijheid te zoeken en Gaimunda te identificeren met Gemonde. De naam Gaimunda schijnt te wijzen op een monding, misschien de uitmonding van een zijriviertje in de Dommel. De urnen op de Dommelakker, die op vroege bewoning wijzen, de opgraving van twee of drie houten kerkjes uit de eerste eeuwen van de kerstening op de bij de Dommelakker gelegen Hogert, en mogelijk ook de oude patroonheilige maken het zo goed als zeker, dat Datmunda-Gaimunda te zoeken is op de plaats van de in 1824 afgebroken parochiekerk van Gemonde op de Hogert.

Met Tadia (698-699) heeft men helemaal geen raad geweten. Indien we echter Tadia zoeken in de omgeving van de twee reeds genoemde goederen, is het feit alleen, dat te St. Michielsgestel naast Ruimel en Gemonde een Theedeheide voorkomt en dat juist deze drie de naam hebben gegeven aan de eeuwenlang in gebruik gebleven heerdgangen van het dorp al een bewijs, dat we op het goede spoor zijn. Theede is gelegen tussen de Essche stroom (=de oude Dieze), die nu nog de grens van gemeente en parochie vormt, en de Dommel, die vroeger (ook?) door het nog aanwezige dal langs Garage van Zelst en het thans opgehoogde voetbalterrein langs het postkantoor in de rond 1930 afgesneden Dommelarm uitmondde. Gezien deze situatie, is het niet zo bevreedend, dat de Plaats (=de omgeving van de oude toren)

samen met Theedeheide, Nieuw-Herlaer en Haanwijk tot de Theetsen ligger behoorde; deze indeling van de Plaats is voor onze werkhypothese zeer belangrijk.

Theede wordt genoemd in een stuk van 1381, waarin de heer van Herlaer bepalingen treft over de gemene gronden aldaar; dit gebied mocht dus niet bebouwd of bewoond worden. De naam Theede wisselt sterk op stafkaarten e.d.; naast Theerebeemden, Theerestraat komen Theese akkers en Theedeheide voor. Het is zeer jammer, dat van dit vroeger weinig bewoond en dus ook weinig veranderd gebied het gehele archief van voor 1847 verloren is gegaan. Volgens de ligger vormde het echter een eigen geheel, al is het oorspronkelijke centrum ervan nog niet met zekerheid aan te geven. De namen -akkers, -beemden, -heide, -straat duiden alleen iets aan bij een vroeger gehucht, niet de woonkern zelf. Het is mogelijk, dat de oorspronkelijke woonkern zich heeft verplaatst naar "Gestele" (= de Plaats); ook te Gemonde is de woonkern verplaatst en hoewel dit eerst ruim een eeuw geleden is gebeurd, is er van het oude wooncentrum bijna niets over. Ook is het niet uitgesloten dat het oorspronkelijk centrum evenals bij Ruimel en bij Gemonde langs de Dommel lag, en dat we in de latere namen "Gestele" en de "Plaats" een overlapping moeten zien, waarbij de naam Theede alleen nog maar voor het achterland bewaard bleef. Samen met de Heemkondeclub hebben we vorig jaar de eerste van de hier genoemde mogelijkheden onderzocht, nl. een centrum in het huidige Theede. Hier ligt c.a. een Klok-akker (enkele jaren geleden nog een woest stuk land, gelegen op de hoek Heistraat-Vughtse weg; de kerkpad van Theede naar Gestel loopt er dwars doorheen) en een Klokberg (1549; hierbij lag een huis; ligging onbekend). De bebossing van een deel van dit gebied (Gemeentebossen), het afgraven van verscheidene heuveltjes, het dichtgooien van kleine vennen en de woningbouw in de laatste jaren hebben het onderzoek naar de vroegere toestand zeer bemoeilijkt. Dichtbij de Essche stroom ligt midden tussen Theerebeemden, Theereheide en Theese akkers de oude hoeve Schuilenburg; volgens H.v. Roosmalen, die van 1896-1950 in deze omgeving leefde en werkte, was in de omgeving van Schuilenburg nooit iets in de bodem gevonden en had hier ook geen heuvel gelegen. Ook het scherven-zoeken van de Heemkondeclub had een

negatief resultaat. Aan F.W.Smulders, oud-leerling van Beekvliet, danken we enige aanvullende gegevens over Theede. Hij vond in archiefstukken van 1694 een "neerhuysinge, poort, omwaterde hoven, boomgaard, weylanden enz. in Theede"; ook hiervan is de ligging niet achterhaald al is het mogelijk, dat de hoeve rechts van de eerste draai op de weg naar Halder, en behorend bij Brouwmeer, hiermee identiek is. Smulders heeft ook de oude cijnsen van Gestel opgespoord, daar deze enig licht kunnen werpen op het grondbezit. De Heer van Gestel ontving zowel St.Maartenscijnsen, die in verband kumen staan met Echternach (St.Willibrord) en o.a. op de Wielse Hoeve betaald moesten worden, als St.Michielscijnsen. Vele huizen, o.a. Beekvliet, betaalden beide. De St.Maartenscijnsen werden o.a. betaald door Heult(!) en Hal te Boxtel, door 7 goederen te Esch en te St.Michielsgestel door 5 huizen op Hezelaar, 5 huizen onder Gemonde (o.a. Wielse Hoeve; ook land op de Hogert; land bij de Genenberg; de Hoensacker), 1 huis te Ruimel aan de Kapelberg, en enkele huizen of landerijen in de Plaats, op Plein en Maaskantje; van Theede wordt echter slechts 1 lopense land genoemd, nl. op de Bleeken. Daartegenover staat, dat het adellijk huis de Brouwmeer en "een ander huis" in Theede (=de "neerhuysinge"?), die beide ook in het St.Michielscijnsboek van de Heer van Gestel staan, op St.Michielsdag een cijns moesten betalen aan Echternach en wel te Esch. Uit deze gegevens nemen we voorlopig (want het archiefonderzoek is slechts summier geweest) te mogen besluiten, dat op de westelijke Dommeloever (Theede + de Plaats) slechts één plek in aanmerking komt voor de "villa in Tadia", nl. de Plaats. Zegewerp, dat oorspronkelijk geen leen van Herlaer was, en de Brouwmeer, dat in Esch betaalde, bieden minder kansen.

Zuiver naar analogie van Gemonde en Ruimel menen we als werkhypothese te mogen aannemen, dat ook de "villa in Tadia" zijn eigen kapel al heel vroeg heeft gekregen en dat op die eenmaal gewijde plaats, die centraal lag t.o.v. Ruimel en Gemonde, in de 12de eeuw de hoofd-of parochiekerk van het dorp werd gebouwd. Onder de oude toren en de in 1929 zonder archaeologisch onderzoek afgebroken kerk zou de oude kern van Tadia verborgen kunnen liggen. Onze verwachtingen zijn dan ook hoog gespannen, nu de ROB plannen heeft dit jaar het bewuste terrein aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Niet onge-

grond: Jonkheer A. Martini van Geffen heeft in 1838, bij de wederopbouw van de oude kerk, die door het neerstorten van de torenspits in 1836 bijna geheel vernield was, onder de fundamenten van de toen gesloopte kerk overblijfselen aangetroffen van een vroeger gebouw, dat uit tufsteen bestond (Hand.Prov. Gen., 1838).

Waar zowel Datmunda-Gaimunda = de Hogert als Rumelacha-Rumelaus = Ruimel Romeinse vondsten hebben opgebracht, is het niet uitgesloten, dat ook Tadia = de Plaats belangrijk materiaal zal opleveren. Misschien lag hier (op een eiland? tussen de twee Dommelarmen?) wel de Romeinse versterking, die aan de Hogert het afvalpuin heeft bezorgd.

Indien het archaeologisch onderzoek zou bevestigen, wat tot nu toe slechts kan worden vermoed, zou definitief zijn beezen, dat de eeuwenlange indeling van St. Michielsgestel in drie heerdgangen terug te voeren is tot de drie villae van St. Willibrord-Hadericus en dat het dorp er zich niet alleen op beroemen mag, de oudste bezitting van St. Willibrord in Taxandria en Nederland te zijn (689), maar ook een belangrijk Romeins gebied.

Er zijn echter nog vele open vragen, die op antwoord wachten!

jan. 1958

W.H.Th. Knippenberg

Lit.

Kokke, C.Th., 1949, Inventaris archief St. Michielsgestel.

Aa, A.J., 1846 en 1851, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, VI (Kapelberg), VII en XIII.

Schutjes, L., 1876, Geschiedenis Bisdome 's-Hertogenbosch, V.

Sprenger de Rover, N.P., 1951, Rumelacha, Datmunda en Tadia.

B.H. III, 50-65.

Glazema, P., 1954, Het kerkhof te Gemonde. Ber. ROB, V, p. 70-87.

Enklaar, D.Th., 1941, Gemeene gronden in Noord-Brabant in de M.E.

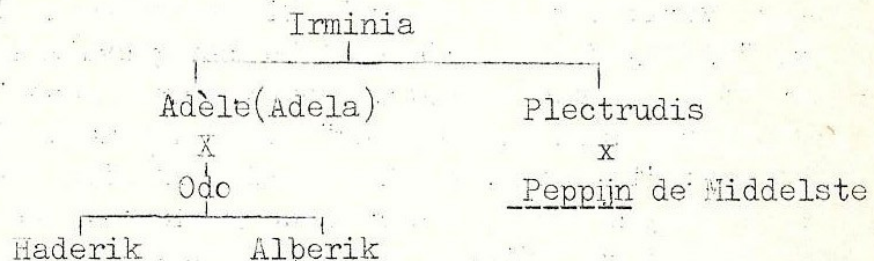
Smulders, F.W., 1950-1952, Esch, Echternach, St. Michielsgestel,

B.H. II, III, IV.

Hermans, C.R., 1865, Noordbrabantse Oudheden.
 Holwerda, J.H., en Smit, J.P.W.A., 1917, Catalogus der archae-
 ologische verzameling van het Prov.Gen. van K. en W. in N.B.
 ROB. Mededelingen.
 Bodemvondsten-collectie Beekvliet.

Nota bij blz.9:

Haderik was met de Karolingers verwant en de schenking past in de politiek van Peppijn om de Angelsaksische missionarissen te steunen. Haderiks Vader Odo was Seneschalk van koning Chelderik.

Aanvulling bij blz.4:

Kasteel de Grote Ruwenberg, in 1421 genoemd, waarschijnlijk ouder; ca 1800 afgebroken, behalve de toren.

Addenda.

Dank zij de speurtochten van Tonny Verschure en Martien van de Ven zijn nog enige merkwaardige gegevens aan het licht gekomen over de omgeving van de Wielse Hoeven. Zo werd de juiste ligging bekend van de Dommelakker (tussen molen en Genenberg) en Heilig Weike (aan de overzijde van de zandweg bij een wiel, "waar vroeger gedoopt was"); de Wielse Hoeven zijn genoemd naar een tweede wiel, die meer zuidelijk is gelegen en nog in het terrein zichtbaar is. De sloot, die thans bij het heilig Weike in de Dommel uitmondt en zijn loop heeft ten westen van de Genenberg en verder in zuidwestelijke

richting, heette vroeger de Gene Aa. Kort bij de uitmonding, dat is ongeveer tussen Dommelakker en Genenberg, is "vroeger" een heel schip gevonden, hetgeen op een eertijds brede stroom wijst. De verklaring van de naam Gemonde (zie boven) wint hierdoor aan waarschijnlijkheid.

Bij de Dommelakker werden ca 1890 nog enige urnen gevonden, die door de kinderen als speelgoed werden gebruikt en dus verdwenen zijn.

Tenslotte werd nog meegedeeld, dat ten zuiden van de Genenberg vroeger een bos had gelegen, dat Look werd genoemd; volgens Schönfeld betekent look "een afgesloten ruimte".

De vreemde gebruiken, die eeuwenlang op de nabijgelegen grote Wielse Hoeve plaats vonden zijn misschien resten van germaans-heidense begrafenisgebruiken (in een oorspronkelijk heilig bos?). Volgens Hermans (Mengelwerk II, 316-321) werd bij de verkoping van de grote Wielse Hoeve in 1803 bepaald, dat "alle jaren het cijnsmaal op den gebruikelijken voet in den stal gegeven zal worden op S.Maartensdage". "Overeenkomstig hare aloude instelling" moest het maal als volgt worden gevierd: "te weten, dat de paarden in dien stal aan de eene en de koeijen aan de andere zijde geplaatst zijnde, alsdan een der gasten moet zitten agter eene koeije en aldaar eten, met den staart van dezelve om zijn hals, terwijl een tweede met een langen hond nevens hem moet zitten te eeten op een Aschhoop, en een derde eeten moet met een Brill op zijn Neus en bij zich hebben staan twee brandende kaarsen; en alsdan zeggende niet genoegzaam te kunnen zien, heeft hij het recht, om de wand of muur van dien stal uit te slaan".

Bij de kaart:

1. Beekvliet	8. Wielse Hoeff	15. Klokakker
2. Brouwmeer	9. Look	16. Mijldoorn
3. Oud-Herlaer	10. Dommeloord	17. Heilig Weiike
4. Nieuw-Herlaer	11. Galgenberg	18. Dommelakker
5. Doofstommen Inst.	12. Hoeberg	19. de Heult
6. Grote Ruwenberg	13. het Hof	20. Oud kerkhof
7. Kleine Ruwenberg	14. Kapelberg (=Marienberg?)	

